

Aqsungul Ismaylova – QMU, Lingvistika (qaraqalpaq tili) qánigeligi

1-kurs magistrantı

G. Allambergenova – QMU, Qaraqalpaq til bilimi kafedrası (PhD) docenti.

Annotaciya: Qaraqalpaq tili metaforalarǵa júdá bay, onda qaraqalpaq xalqınıń sırtqı dunyanı, insannıń logikalıq dunyasın názik kórkem sezimler menen kórsetiwde ájayıp formalar menen berilgen. Bul maqalamızda xalıq qosıqlarında metaforalardıń qollanıwı ózgesheligi kórip shıǵılǵan.

Gilt sózler: leksika, stilistika, troplar, metafora, xalıq qosıqları.

Tildegı troplardıń atqaratuǵın xızmeti ulıwma ortaǵ bolǵanı menen, olardıń hár birininiń ózine tán obrazlılıǵı, ózgesheligi, múmkinshilikleri bar esaplanadı. Kórkem tekste kóbinese sózler awıspalı máni de keledi. Troplar súwretlew quralları ishinde ayırıqsha orınǵa iye. Olardıń arasında kóp mánilik payda etiwde tiykarǵı orındı iyeleytuǵın bul metaforalar. E.Berdimuratovtıń miynetinde kórkem ádebiyat stilinde qollanılatuǵın metaforalar ulıwmaxalıqlıq metaforalar, ulıwmaxalıqlıq tilde qollanılatuǵın obrazlı metaforalar hám ulıwmaxalıqlıq tanımalıqqa iye emes metaforalar dep úsh toparǵa ajratıladı[1:23].

Metafora (grekshe “awısıw”). Eki zat yamasa qubılıstıń qanday da bir uqsaslıq tárepine tiykarlanıp, onıń birewine tiyisli belgini awıspalı mánide ekinshi bir zat penen baylanıstırıp aytıwdı metafora dep ataymız. Bul jaǵınan ol teńewge uqsas. Biraq teńewde teńeletuǵın zat, háreket hám onıń nege teńeletuǵınlıǵın kórsetiwshi ekinshi sóz qatar aytılatuǵın bolsa, metaforada tek onıń ekinshi, yaǵnıy ne menen teńelip turǵanlıǵı ǵana ańǵarıladı. Sonlıqtan da metaforalarda obrazlılıq kúshlirek bolıp keledi. Teńewde zattıń belgisi basqa zattıń belgisi menen qatar qoyılıp teńeledi hám óziniń járdemshi formalarına (-day\ -dey, -dek, kibi, yańlı, usap) iye boladı. Al metaforada zatlar óz ara salıstırılıp otırılmaydı, al tikkeley ataladı.

Qaraqalpaq tili metaforalarǵa júdá bay, onda qaraqalpaq xalqınıń sırtqı dunyanı, insannıń logikalıq dunyasın názik kórkem sezimler menen kórsetiwde ájayıp formalar menen berilgen. Kórkem ádebiyatta barlıq troplar sıyaqlı metafora predmetlerdi, waqıya-qubılıslardı ayqın, tásirli sáwlelendiriw ushın qollanıladı. Kórkem shıǵarma ómir,

jámíyet, tábiyat hám insannıń ruwxıy dúnyasındaǵı qubılıslardıń kórkem sáwleleleniwı bolıp esaplanadı.

Usı qubılıslardıń beriliwinde, shıǵarmanıń kórkemligin támiyinlewde, onıń mazmun tereńligin júzege shıǵarıwda metaforanıń áhmiyeti úlken. Metafora –kórkem shıǵarmanıń qunlılıǵın támiyinlewshi ámellerdiń biri. Orınlı tabılǵan metaforalar dóretywshiniń niyetin, alǵa qoyǵan ideyaların, oy-pikirlerin tolıq hám kórkem jetkere aladı.

Metaforalar haqqında ádebiyat tárepten A.Dosımbetova [2] ilimiy qollanbasında izertlep ótedi. Tillik tárepten metaforalar eń dáslep A. Bekbergenovtıń miynetinde sóz etilip ketedi [3]. Keyingi dáwirde qaraqalpaq tilinde lingvopoetikalıq izertlewler kóp bolǵanlıqtan, olardıń kópshiliginde troplar tallap ótilgen. Qaraqalpaq tilinde Sh.Adbinazimov [4], G.Qarlıbaeva [5], E.Allanazarov [6], Z. Qazımbetova [7], J.Buxarbaeva [8], A.Qosımbetova [9] ilimiy miynetlerinde jazıwshı-shayırlardıń kórkem tilindegi metaforalar analiz qılınǵan. Sonıń menen qatar folklorda da metaforalar ushrasadı. Bunı tómendegi mısallar arqalı kórip ótemiz.

Folklorda metaforalardıń eń kóp ushrasatuǵın usı túri esaplanadı. Bunda metaforalardıń intonaciya arqalı baylanısqa awıspalı mánidegi baslawısh hám bayanlawısh formasında bildiriliwine xalıq qosıqlarınan tómendegishe mısallar bar: Bul albom - xosh gúllerdiń gúli, Bul albom - taza baǵdıń sayraǵan búlbili, Bul albom - doslıqtıń girbińsiz dili, Bul albom - jaslıqtıń haqıyqat sırası [10:32]; Doslıq bul – adam júregi, Doslıq bul – adam tiregi, Doslıq – bul pútkil dúnyanıń, Qulamas máńgi tiregi [10:40].

Bul qatarlarda albom sózin awıspalı mániste túsindiriw ushın túrli metaforalardan paydalanılǵan. Bul qatardaǵı metaforalar albom, doslıq sózine ekspressivlik hám emocianallıq boyaw bere alǵan. Muhabbat - bul tereń sır, Aqıl menen oza bil, Muhabbat bir biyik shıń, Sesim menen jırlay bil [10:35].

Bul xalıq qosıǵında " muhabbat tereń sır", "muhabbat biyiń shıń" metaforaları qosıq qatarlarındaǵı tásirlilikti asırıp tur. Metaforalar oqıwshıǵa estetikalıq sezim bere alǵan. Ómir bir gül ósedi de, óshedi, Ómir - qayıq adam eskek esedi, Ómir qılısh ayamaydı heshkimdi, Birew erte, birewdi kesh kesedi [10:38].

"Ómir bir gül", "ómir qayıq", "ómir qılısh" sıyaqlı metaforalar omir sózin awıspalı mániste mazmunın ashıp bere alǵan. Xalıq qosıqlarında bunday bay metaforalardıń qollanıwı tilimizdiń baylıǵın hám xalıq awızeki dóretpeleriniń qanshelli qunlı ǵáziyne ekenligin kórsetip beredi. **Júrek sazın** qansha shertseń de, Jaslıq jıllarına jetpes, Sol bir jaslıq degen dáwrán, Heshbir kóz aldınnan ketpes [10:58]; Sharıq iyirsem bılǵawıshım

qaraman, **Ashıqlıq otına** kúyip janaman, Ağalar, jeńgeler, nesin soraysız, Jiberińler, súygenime baraman [11:130]; **Muhabbat otı** jamandı, Jas júrekti jandırar, Opasız bolsa súygeniń, Júrekte daq qaldırar [10:34]; Dossız ómir duzsız as, **Doslıq giltin** bayqap ash, Ótedi poezd, qaytadı kesh, Ótedi ómir, qaytpaydı hesh [10:41].

Joqarıdağı mısallardan kórip turǵanıńızday predmet atamaları menen birge oǵan uqsawshı sóz qosılıp qollanılıp payda etilgen metaforalar basım kópshilikti quraydı. Bul xalıq qosıǵında qollanılǵan "júrek sazi", "ashıqlıq otı", "doslıq gilti", "muhabbat otı" metaforalarınan kóriwimiz múmkin.

Juwmaqlap aytqanda, xalıq qosıqlarında metafora dúnyası óz aldına boyawlarǵa iye bolıp, joqarıdağı metaforalardan da basqa kóplegen metaforalar ushrasadı. Bul xalıq qosıqları tiliniń izertleniwini talap etedi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Бердимуратов. Е. Хэзирги қарақалпақ тили. Лексикология. - Нөкис: "Билим", 1994.
2. Dosımbetova. A. Ádebiyatta kórkemlew qurallari (oqıw-metodikalıq qollanba) – Nókis: "Qaraqalpaqstan", 2017-jıl.
3. Бекбергенов. А. Қарақалпақ тилиниң стилистикасы. -Нөкис: "Қарақалпақстан", 1990.
4. Абдиназимов. Ш. Бердақ шығармаларының тили. -Тошкент: "Фан", 2006.
5. Қарлыбаева. Г. Әжинияз шығармалары тилиниң семантика-стилистикалық өзгешеликleri. -Нөкис:"Қарақалпақстан", 2017.
6. Алланазаров. Е. Қарақалпақ тилинде метафоралардың стильлик қолланылыўы (Өзбекстан хәм Қарақалпақстан халық шайыры Т.Жумамуратовтың поэзиясы тийкарында). Филол. илим. канд. дисс. –Нөкис. 2002.
7. Қазымбетова. З. Ж. Исбасқанов асарларининг лингвопоэтик таҳлили. Филол. фан. фалсафа(PhD). ...дисс. автореферати. -Нукус, 2022
8. Vuxarbaeva. J. T. Matmuratov asarlarining lingvopoetikasi. Filol. fan. falsafa doktori(PhD) diss.avtoreferati. -Nukus. 2024.
9. Qosımbetova. A. Saǵınbay Ibragimov asarlarining lingvopoetik analizi. Filol. fan. falsafa doktori(PhD) diss.avtoreferati. -Nukus. 2025.
10. Баўатдинова. С. Қарақалпақ халық қосықлары (1960-1990-жыллар). Хрестоматия. - Нөкис: "Qaraqalpaqstan", 2019.